

Unitarisme agrari? Una aproximació als conflictes agraris dels darrers anys setanta a la plana d'Urgell

Ignasi Aldoma Buixade¹

A hores d'ara, amb un sector agrari que rarament supera un 5% de la població activa, 2,5% a Catalunya (2004), les societats occidentals perceben els seus membres com un col·lectiu compacte en el qual no mereix la pena entrar en les diferències o detalls. Amb tot, dins de la pagesia o, millor, la població que es dedica a l'activitat agrària avui dia es troben, per exemple, a Catalunya no menys de cinc forces sindicals que mantenen una presència social força activa i que presenten programes també relativament diferenciats. No es tracta aquí d'entrar en l'anàlisi d'aquestes diferències, sinó en les que es donaven ara fa uns vint-i-cinc anys, les quals poden resultar encara en alguns dels seus aspectes força il·lustratives del present.

L'estudi de les societats agràries dels països occidentals mostra una gran diversitat de tipus socials, terratinents rendistes, propietaris amb assalariats, parcers, arrendataris, propietaris conreadors directes, assalariats fixes o eventuais, ramaders i agricultors en integració vertical, empreses de serveis ,... i un gran nombre de tipologies intermèdies, que ens podria fer pensar en una dispersió social en multitud de grups. Si de la simple constatació d'uns rols socioeconòmics, passem a veure quins es troben organitzats com a grup i manifesten uns interessos específics, el panorama comença a simplificar-se notablement i les delimitacions comencen a situar-se a la llum dels estudis teòrics. Aquest és el camí que nosaltres seguirem per tal d'arribar a una caracterització social que s'aproxima força a la de "classe social" en el context històric dels anys 1970 a la plana d'Urgell ².

1. Professor del Departament de Geografia i Sociologia, Universitat de Lleida, aldoma@geosoc.udl.es.

2. Cal aclarir que l'àmbit de l'estudi no és la comarca administrativa del Pla d'Urgell, sinó un àmbit lleugerament més ampli que comprèn els municipis que formen una unitat socioeconòmica basada en els regadius del canal d'Urgell.

La definició de classe o grup social i la conflictivitat camperola

Preocupats inicialment per esbrinar la situació de les *clases sociales* a l'agricultura, la primera decepció arriba amb la primera descoberta: qualsevol definició precisa del terme *classe social* es presta a controvèrsia, quan no pot ser objecte d'una crítica demolidora. Amb tot, no hem renunciat a partir d'alguna idea inicial, manllevant-la en aquest cas a Ossowski (Edi. Tiempo Nuevo, Caracas, s.d., pàg.84), qui ens parla *d'uns grups principals presents en la societat, dividits segons sistemes de privilegis i discriminacions no determinats biològicament, on els individus s'insereixen d'una manera estable*. La definició pateix de certa imprecisió: arriba certament un moment en que les diferències conceptuals entre *grup* i *classe social* són pràcticament inexistentes. Però ja va bé partir d'una definició prou oberta, que permeti posteriorment, a partir de les observacions pròpies, arribar a una major concreció.

Altrament, on trobar un model de classes o grups socials agraris prou coherent i fonamentat?. El tema ha restat força boirós i els estudiosos, sensiblement els marxistes, que l'han abordat no han arribat a desempallegar-se de les contradiccions i confusions que es troben en el mestre Marx (Martinelli, 1973). Els motius del desconcert són diversos i en bona part lògics, en unes teories que es volien per l'acció i que pretenien tant o més canviar el món que interpretar-lo.

Hom ha caigut sovint en greus contradiccions en no diferenciar la definició de les classes socials agràries a llarg termini (sigui el procés de transformació capitalista de l'agricultura) de llur definició en una situació conflictual donada (o correlació real de forces) . Dit d'una altra manera, les observacions fetes sobre les classes socials agràries es troben molt sovint vinculades a les lluites socials de cada moment i hom ha barrejat les argumentacions inscrites dins uns postulats ideològics generals amb aquelles, ben diferents, que justificaven una determinada tàctica. L'obra de Marx, Lenin i un bon nombre de teòrics contemporanis presenta canvis en les conclusions sobre les classes socials agràries que podrien ser explicats dins l'anterior context.

Compromesos en les lluites del moment, els teòrics marxistes de finals del s.XIX i principis del s.XX s'afanyaren a demostrar que en front de la pau i l'estabilitat del camp enarborada pels teòrics burgesos o populistes, el camp estava transformant-se de manera imparable a les noves relacions socials capitalistes . Dins d'aquests canvis, d'entrada, la població agrària ve a ser percebuda majoritàriament com un grup marginal o dependent que només es pot definir socialment en relació a les dues classes dominants, "burgesos i proletaris", que representen l'esperit dels nous temps. Però el proletariat necessitava algun aliat entre l'aleshores nombrosa població agrària per tirar endavant la seva revolució i és llavors quan cada teòric marxista diu la seva i comença el debat o la confusió entorn a la major o menor autonomia de la societat agrària. De manera esquemàtica, entre les argumentacions teòriques divergents que

es donen, hom troba d'una banda aquells que blasmen els petits productors agraris com a petits burgesos i només accepten el protagonisme "revolucionari" o transformador dels assalariats del camp i d'una altra banda els qui consideren més benèvolament les explotacions familiars com a elements actius al costat de les classes desposseïdes, fent major o menor èmfasi en que aquestes explotacions i els seus membres pagesos es trobaven també en procés de "proletarització". Les grans lluites camperoles del trencant i primera meitat del segle XX donaran crèdit amb major o menor fortuna a les coordenades explicatives d'aquell moment ³.

Reprès el debat teòric als anys 1960, quan encara continuava viva una mica arreu la *unitat d'explotació familiar*, els postulats teòrics dels anomenats "*populistes russos*", que havien estat fustigats per la línia marxista ortodoxa, havien de tenir forçosament una major audiència. Contra el que pensava Marx i els seus seguidors més ortodoxes, es troba que en els anys 1960 als països occidentals han desaparegut pràcticament els assalariats del camp i els propietaris rendistes, que eren justament els grups cap als quals havia de portar la transformació capitalista de l'agricultura. En canvi, subsistia l'explotació familiar, la *pagesia* que s'havia considerat retrògada i preindustrial i que amb la seva capacitat de sacrifici ha via estat capaç de resistir l'embat del nou sistema productiu.

Resulta tanmateix xocant que es doni crèdit als populistes russos i es reconegui una major autonomia socioeconòmica a les explotacions agràries familiars precisament en el moment que triomfa l'economia *agroindustrial*, la transformació industrial de l'agricultura. Potser sí que el sector agrari presentava més que mai la imatge d'una societat de pagesos, però també és cert que aquests es veien relegats a una fracció social ínfima, i que decidien ben poc sobre la distribució del seu valor afegit i sobre l'ús dels seus mitjans de producció, almenys si ens referim als països occidentals on s'ubica la present reflexió. Mentre que algun teòric aïllat veu encara en aquest procés una manifestació de la *proletarització* ortodoxa, altres veuen l'aparició d'un fenomen nou.

Sigui com sigui, entre els defensors d'una "economia pagesa o camperola" singular i els qui neguen qualsevol tret no capitalista a l'agricultura s'ofereix també un cert ventall teòric digne de tenir en compte. No es pot descartar que dins d'aquest ventall les interpretacions diferents tinguin graus de validesa diferents segons les situacions analitzades. Nosaltres diferenciaríem també en aquest concert aquells qui no veuen diferències socials dignes d'esment al

3. Gran part dels estudis que es citen fan un repàs de les teories originades en el llarg període que gira entorn al trencament de segle i posteriors. Podríem afegir, pel seu caràcter recopilatori: J. Cavailhès, "les reponses des marxistes a la question agraire", I.N. R.A., Dijon, 1981, 2^a es.; M. Etzezarreta, "la evolución del campesinado: la agricultura en el desarrollo capitalista", S.G.T., Madrid, 1977, i E. Pérez Touriño, "Agricultura y capitalismo. Análisis de la pequeña producción campesina", S.G.T., Madrid, 1983.

camp d'aquells altres que destaquen la presència d'una gran explotació o empresa capitalista front de l'explotació familiar o pagesia ⁴.

La base social de la conflictivitat agrària de la "transició"

Amb l'objectiu d'explicar les bases socials de la conflictivitat moderna del camp català, primerament analitzem les relacions socials conformades entorn a la propietat dels mitjans productius i que constituïen les coordenades de les confrontacions agràries clàssiques. Seguidament analitzem les diferències que s'estableixen entre unitats d'explotació agràries que aparentment no tenen una gran importància, però que expliquen en bona part l'origen dels moviments socials actuals.

Tant si es tracta de posicions personals en relació a la propietat dels mitjans de producció, com de diferències entre explotacions similars (bàsicament de magnitud), la terminologia popular reté la singularitat de cada grup o classe social amb noms específics de tots ben coneguts; terratinents, jornalers, amos, mossos, pagesos petits o grans, mitgers, arrendataris,... Bé que cada denominació pot reflectir amb major o menor fortuna la realitat analitzada, en principi s'inscriuen en la consciència social dels habitants del camp i constitueixen, doncs, per a nosaltres una bona referència per abordar les classes socials.

L'anàlisi socioeconòmica de les unitats d'explotació durant els anys 1970 ha d'ajudar a precisar, tot seguit, la vigència i el sentit de les categories populars anteriors. Però serà l'anàlisi dels moviments socials i dels conflictes existents al camp durant aquestos anys qui ha de donar encara una major evidència dels diferents interessos en joc. Haurem de veure, d'una banda, quin grup social representa el moviment agrari sorgit després de la mort de Franco (1975) contestant l'ordre social agrari del "règim franquista", el qual es consolida entorn al sindicat Unió de Pagesos, i haurem de veure també aquell altre moviment que neix una mica com a reacció a l'anterior i que recolza en els sectors agraris dominants de l'antic règim, sense arribar a cristal·litzar en un sol sindicat (Joves Agricultors, Sindicat Agrari de Lleida, Sindicat de la Pagesia i algun altre de presència reduïda i efímera).

4. En les reflexions del moment es poden trobar alguns estudis teòrics que es situen en la línia més ortodoxa dels populistes russos; J. Tepick, "Marxisme et agriculture: le paysan polonais", A. Colin, 1973, París. Sensiblement emparentada amb la línia teòrica dels "narotnicks" es troba la cristal·lització sorgida entorn al concepte de "modus de producció simple de mercaderies"; entre els seus representants: C. Servolin "L'absorption de l'agriculteur dans le mode de production capitaliste", a "L'univers politique des paysans", A. Colin, París, 1972; Lebosse-Ouisse, "La transformation de la structure de la sphère de production alimentaire consécutive au processus de développement du capitalisme français", thèse doctorat, Nantes, 1972. Alguns autors afirmen que el pagès és explotat pel seu treball, però d'una manera particular; A. Mollard, "Paysans exploités", P.U.G., Grenoble, 1978. Finalment, altres autors remarquen la proletarització actual del pagès i llur extinció progressiva; L. Perceval, "Avec les paysans pour une agriculture non capitaliste", Ed. Sociales, París, 1969, i J. Cavailles, Dijon, 1980.

El trasllat de la confrontació política general que viu el país al camp és evident i pot ajudar a explicar una part substancial de la conflictivitat i la presa de posicions⁵. En tot cas, ens decantem conscientment en aquest article per explorar la base socioeconòmica del conflicte. Des d'aquesta perspectiva es vol veure com es van definint els diferents grups socials en el moment en que els anteriors moviments entren en joc, que correspon a les grans vagues de la transició, les anomenades "tractorades". La primera, la de 1977, s'iniciava el 27 de febrer, i la segona, la de 1978, s'iniciava el 8 de març, mentre el mateix any el moment de les eleccions a Cambres Agràries, celebrades el 21 de maig havia de constituir una altra fita conflictual digna d'anàlisi.

Tant en la primera vaga com en la segona, els "pagesos" del Pla d'Urgell foren capdavanters a Catalunya, esperonats per una acció reivindicativa iniciada en altres indrets de l'estat espanyol. Tant en l'una com en l'altra, el tractor deixat a la vorera de la "carretera general" és la forma bàsica de protesta, i per això es parla de "tractorades"; la durada també fou la mateixa: una setmana. Els punts reivindicats tampoc canviaren sensiblement: millors preus agraris i Seguretat Social Agrària; en la primera es remarcà la llibertat sindical i en la segona apareixia en segon terme la defensa contra els desnonaments i amb un major relleu el rebuig de les Cambres Agràries.

Les dues tractorades foren, però, bastant diferents quan a la participació. Front al caràcter espontani i massiu de la primera, en la segona es confronten ja els dos moviments assenyalats anteriorment. En la primera tractorada els sindicats Unió de Pagesos encengué la metxa i sorgiren espontàniament uns líders que sostingueren l'organització; en la segona el sindicat havia englobat el moviment de l'any anterior i prenia completament pel seu compte l'acció, que tingué aspectes més incisius: atur total al camp, atur solidari dels comerços i altres professions rurals, tallada de mercats, retirada de diners dels bancs.

Quant a les eleccions a Cambres Agràries, aquestes representen la confrontació entre la Unió de Pagesos, que havia estat protagonista de les anteriors manifestacions i que en demanava el boicot, i els altres sindicats agraris. L'11,2% de votants a Cambres que enregistra el Pla d'Urgell són l'expressió de la postura conservadora que anima el moviment oposat a la Unió de pagesos⁶. Segurament,

5. L'aproximació més política és la que ha estat abordada en treballs com els de l'historiador Andreu Mayayo (1995), o la història del sindicat UP feta per Andreu Peix (1999), o la que es comença a abordar a Ignasi Aldomà (1999, pàg.217). Eduardo Moyano (1984) presenta per la seva banda una visió més crítica dels moviments agraris i els situa davant l'inevitable corporativisme amb el qual l'estat i els partits polítics capten un col·lectiu escassament cohesionat.

6. Cal notar aquí la diferència existent entre aquells qui porten el seu tractor a la vora de la carretera, que corresponen al que comunament es considera com a unitats d'explotació, i aquells que van a votar a les Cambres Agràries, que són pròpiament terratinents o propietaris. Tot i que en principi els votants a Cambres Agràries haurien de ser "tota persona natural o jurídica que porti l'efectiva gestió de l'explotació econòmica" (Reial Decret 3/20/1978, annex 1,2), hom ha trobat entre les 190 unitats familiars analitzades que un 11% corresponia a propietaris-rendistes que tenien la terra deixada en contracte i un 14% en que només havia votat el vell de la família, que ja no exercia de cap de l'explotació. Malgrat això, la comparació explotació/ terrinent, no treu cap significativitat a les xifres que s'utilitzen.

però, tant pel nombre minvat de seguidors, com per l'escassa coherència institucional, com pel fet mateix que la confrontació és planteja més a nivell de protagonisme i representació institucional que de propostes, és una mica excessiu qualificar de "moviment social" la reacció que es conforma entorn d'unes persones que ocupaven una representació institucional que encara no havia variat de la mort de Franco.

Les deduccions que segueixen es basen fonamentalment en els resultats d'una enquesta feta personalment per a cada un dels pobles corresponent amb la zona comunament coneguda com a plana d'Urgell. Endemés es recolliren unes dades esquemàtiques sobre els "capdavanters" en la 1ª tractorada de Barbens, La Fuliola, Golmés, Linyola, Miralcamp, el Palau d'Anglesola i Sidamon, els participants en la 2ª tractorada dels Alamús, Barbens, Belcaire, Fondarella, El Poal, Sidamon, Linyola i les Penelles, i els qui van votar a les eleccions a Cambres Agràries de Belcaire, Ivars, el Poal, les Penelles i Bell-lloc.

Noti's que la diferenciació dels considerats *capdavanters*, *activistes* o, també, *militants* de la resta dels participants, tant a les eleccions com a les mateixes tractorades, és important per arribar a destriar el tipus d'interès en joc. Donada la importància del *clientisme* a la societat rural, les persones mantenen sovint posicions públiques que no corresponen amb la lògica del grup social en el qual se situen. El *seguidisme* que explica aquesta actitud és en canvi més rar entre els capdavanters, tot i que també es donen, com es pot comprovar, alguns posicionaments estraforaris.

Amos i jornalers; un antic conflicte que es dilueix

L'oposició entre els grups de jornalers enfront dels amos representa els conflictes clàssics entorn als mitjans de producció, més particularment la terra. El tipus de reivindicacions presents en les accions assenyalades i en d'altres menys notòries que s'han donat als darrers decennis, tenen poc a veure amb aquesta vella confrontació; amb tot caldria no avançar-se a donar-la per clausurada en tots els seus aspectes.

L'escàs per demogràfic dels amos-patrons, d'una banda, i dels jornalers, de l'altra, és un primer indicatiu de llur migrada incidència social. Sobre la població activa agrària de la comarca els "empresaris amb assalariats" representen en els anys estudiats prop d'un 7% i els "obriers agrícoles sense qualificació" eren entorn el 10%, xifres per davall de la mateixa mitja catalana: 8% i 16% respectivament ⁷.

7. Xifres força estimatives, procedents del Cens de Població de 1970, elaborades pel Consorci d'Informació, i Documentació de Catalunya (actual IEC), "Datos básicos de las comarcas catalanas", 1977, Barcelona. Els "gerents i personal qualificat" que s'inclouen dins la població activa agrària, tot i ésser assalariats, ni són reconeguts públicament com jornalers, ni hi són socioeconòmicament assimilables.

Uns i altres han vist com el seu nombre experimentava una gran reducció en els anys 60 i 70. Per un costat la mecanització allargava el sostre de terra conreable per una sola família; entre 1970 i 1977, per exemple, les hectàrees de blat de moro conreables per una U.T.H. (Unitat de Treball Horari) passaven de 6 a 14, i en conseqüència la necessitat de mà d'obra queia en picat. Per altra banda, l'oportunitat de trobar altres feines més ben pagades fora de l'agricultura disparava els sous dels jornalers, que entre 1970-77 passaven de 95.000 a 350.000 pessetes (corrents) anuals, càrregues incloses. No existeixen dades a nivell comarcal que reflecteixin la gran reducció del nombre de jornalers viscuda als pobles, però deuria ser ben superior al del conjunt de Catalunya entre 1956-1970.

A tot plegat cal afegir que el capgirament tècnic de l'agricultura i la major incidència del món urbano-industrial, fan que les relacions amo-jornaler experimentin una profunda transformació, en la qual es perden gran part dels estrets lligams personals que les caracteritzaven i les relacions prenen el caire social i la forma contractual de les que existeixen a la indústria⁸.

Als fets anteriors s'uneix, encara, l'escassa cohesió social com a grup dels jornalers, la qual respon a diferents motius. Un nombre important dels jornalers (a Castellnou de Seana eren 7 sobre 15 jornalers censats) treballa en granges, fet que els hi dona uns trets força semblants als treballadors industrials: la granja pot reproduir bé les condicions del treball d'una fàbrica. La possessió i el conreu d'un tros de terra propi és un element diferenciador encara més important entre jornalers; endemés de l'univers mental i econòmic distint que això afavoreix, les friccions amb l'amo són sentides de manera diferent i més quan el jornaler-propietari s'aprofita d'eines de l'explotació de l'amo per al conreu de la seva pròpia terra; a Castellnou de Seana, 6 dels 15 jornalers tenien terra. I una altra dificultat evident per a cohesionar-se és el fet que els jornalers es troben repartits entre explotacions diferents sense constituir colles nombroses.

Per tot plegat no ha d'estranyar que entre votants a Cambres Agràries de la comarca, tots ells propietaris de terres, que mostren un posicionament social que es pot qualificar de conservador, s'hi trobi un 10% de jornalers. El jornaler no es troba atrapat en unes relacions socials de submissió a l'amo com pot ser el cas encara actual d'algun "mosso" però la seva dependència econòmica l'invita sovint a algun acte de reciprocitat amb l'amo.

La poca coherència socioeconòmica dels jornalers és traduïda en una acció sociopolítica pràcticament nul·la. L'afiliació sindical dels jornalers constatada a través de les enquestes era mínima, tot just un 15% en conjunt. Alguns d'ells estaven afiliats a la Unió de Pagesos i en dos pobles ho estaven a Comissions Obreres. Dins la Unió de Pagesos comarcal no han arribat a tenir una veu pròpia com a grup i dins els sin-

8. Es pot parlar ja d'una situació de canvi que ha arribat fins i tot en els indrets clàssics de cultura jornalera com és el sud peninsular, on Andrés Pedreño (1999) descriu el pas *Del Jornalero agrícola al obrero de las factorías vegetales*, un canvi que a hores d'ara es troba en vies de transformar la mateixa agricultura catalana, però això seria ja tot un altre tema.

dicats obrers han tingut una incidència petita i circumscrita a l'àmbit local. Davant d'una convocatòria comarcal, la única i ben difosa, feta pel grup de sindicats obrers més importants, acudiren unes 20 persones, no totes jornalers (Mollerussa 30-6-1978).

Per altra part, no es pot negar que l'apartinença d'uns quants dels jornalers a un sindicat obrer i la seva participació tèbia, i en alguns casos d'abstenció explícita en les dues tractorades, són també una derivació clara de la seva especificat com a grup privat d'iniciativa econòmica. També ho és el fet de que tot i estar entre els "dretans" que van votar les Cambres, no es troben pràcticament jornalers entre els capdavanters. La figura del jornalер desposseït de terra i identificat amb els obrers industrials, que podria ser característica dels indrets de predomini de la gran propietat, queda insinuada; però les condicions presents i la dinàmica local no li ofereixen gaires possibilitats d'expressió. D'aquesta manera són majors les inèrcies disgregadores que les de cohesió entre jornalers.

Pel que fa a l'altra part, el grup dels amos-patrons, en no existir una pressió coordinada dels jornalers, tampoc tenen necessitat de constituir cap agrupació pròpia més o menys institucional, per bé que sí defineixen i defensen els seus interessos dins d'agrupacions més amplies. Hom pot trobar alguns amos-patrons en el moviment sindical dit "progressista", però la presència en els sectors "conservadors" constitueix un fet aclaparant i el fet de tenir jornalers assenyalava també un posicionament social particularment actiu. Comptant que, entre tots aquells que anaren a votar a Cambres Agràries, els qualificats de "capdavanters-activistes" eren un 34%, dins del grup específic dels amos amb jornalers, els "capdavanters" representaven un 65%. Un 37,5% dels propietaris capdavanters tenia jornalers, xifra que pujava a 45% si es descompten els propietaris-capdavanters que no es corresponien amb una explotació agrària. Cal repetir que els motius d'aquesta presència i activisme *patronal* no responen pas a una pressió social, ni a cap proposta sindical que posés en dubte la propietat dels medis de producció. Malgrat tot és interessant constatar com "la defensa del dret, la iniciativa i la propietat privada" (Vegi's el full volant de llançament del SALL, Sindical Agraria de Lleida), sense més precisions, era enlairada repetidament com bandera pels sindicats conservadors. Una utilització política de vells fantasmes?. La qüestió toca molt de prop a la que es refereix al conflicte específic entorn de la propietat de la terra que segueix.

Propietaris i mitgers; un conflicte menor a la Catalunya Nova⁹

El crit de "la terra pel qui la treballa" ha estat ben present en la història del camp català, i de la plana d'Urgell; els amos s'han anguniejat cada vegada que la

9. A la plana d'Urgell s'aplica el terme de mitgers, que correspon amb propietat al contracte d'aparce-ria a mitges (que ha estat el predominant a la zona), a tots els aparceris i arrendataris. La noció d' "amo" és menys precisa, però és la que s'usa correntment per a designar aquells que tenen jornalers o els qui tenen la terra deixada a parts o en arrendament.

tolerància política deixava sentir el crit. Bé que la història catalana contemporània hagi promocionat la imatge dels rabassaires, a la plana d'Urgell i en general al que s'entén com a Catalunya occidental la conflictivitat social ha estat força diferent; els problemes concernents a la propietat de la terra, mitgeria sobretot, s'han aproximat als que pertocquen la propietat del conjunt de mitjans de producció que venim de veure. Actualment el programa del corrent progressista camperol, encapçalat per la Unió de Pagesos, trenca la tradició: les propostes redemptores de parcers i arrendataris eren recollides, almenys en una certa part, però no les dels jornalers. Altrament, parcers i arrendataris tampoc constituïen una entitat prou diferenciada com a grup social a la plana d'Urgell.

La quantitat de la terra conreada portada en aparceria baixava del 22% al 16% entre els censos agraris de 1962-1972 per a la plana d'Urgell. L'arrendament, que era la fórmula menys emprada, creixia lleugerament del 3,8 al 5,8%. L'evolució era general a tots els pobles i no es deturà pas als anys 70. Aquí, igual que en el cas dels jornalers, la tendència de l'explotació agrària a identificar-se amb una família i les terres de la seva propietat és palesa i coincideix amb la tendència que es registra (o s'enregistrava, perquè la tendència canvia en els anys 1990) en el conjunt de Catalunya.

Pel cap baix una quinta part de la pagesia del Pla d'Urgell treballava la terra sota contracte, la qual representava per un seguit la part més important de terra disponible per la unitat d'explotació. Així es constata, per exemple, a Castellnou de Seana (quadre 1).

Quadre 1
Característiques de les unitats d'explotació que porten terra
en contracte a Castellnou segons la seva amplària

Superfície conreada en Hes.	1-5	5-10	10-20	+20	TOTAL
% dels qui porten terra en contracte dins cada grup	9	24	38	33	20
% de la superfície portada en contracte Dins cada grup	8	18	27	12	18
Amplària mitjana total per unitat d'explotació	2,7	7	12,7	27	6,4
Amplària mitjana portada en contracte per unitat	2,3	5,2	9	9,8	6,3

Font: elaboració pròpia a partir dades del Servei d'Extensió Agrària, S.E.A., oficina Mollerussa, 1973.

Del quadre 1 s'infereix que són les explotacions mitjanes-grans, de més de 10 hectàrees, les que relativament és dediquen més a dur terra en contracte, mentre que són les explotacions petites aquelles en les quals l'explotació que porta terra en contracte en depèn més; la situació seria generalitzable a la plana d'Urgell. Si, en principi, els parcers o mitgers podien arribar a assolir un pes social pel seu nombre i llurs interessos comuns entorn a la terra que portaven en contracte, ja es veu que entre ells apareixen situacions socioeconòmiques contrastades.

Quadre 2
Importància dels contractes de conreu entre les unitats
que intervenen en els conflictes

Grups segons superfície en hectàrees		1-5	5-10	10-20	+20	TOTAL
% dels qui porten terra en contracte dins cada grup	Votants a cambres Agràries	5	16	45	24	23
	Participants 2 ^a tractorada	13	17	30	41	25
% de la superfície en contracte en les anteriors unitats:	Votants a Cambres Agràries	60	56	53	58	56
	Participants 2 ^a tractorada	54	68	48	51	51

Font: elaboració pròpia.

Les diferències entre mitgers serien, en definitiva, de natura força semblant a les que es registren entre la pagesia en general i el quadre dels qui participaren a les accions analitzades ve a confirmar aquestes afirmacions. S'hi pot constatar com la presència en els conflictes d'aquells qui porten terra en contracte es troba repartida de manera molt semblant sense poder-se inferir una pauta expressa de comportament (resulta força aventurat treure alguna conclusió del contrast que es presenta en les explotacions més grans). El mateix es dedueix de l'examen singularitzat dels "activistes"; un 16% d'aquests duia terra en contracte a la 1ª tractorada, un 23% a la segona i el mateix 23% en la participació en les eleccions a Cambres Agràries.

Sense entrar en l'anàlisi jurídica dels contractes, les friccions socials derivades del tipus de relació que s'estableix entre propietaris i mitgers tampoc han estat fortes en general. Els parcers i arrendataris treballen amb certes prevencions, sinó constrenyiments, les terres en contracte, com ho demostra el fet que el seu aprofitament sigui molt menys intensiu; un 99% de la superfície en contracte era

ocupada pel cereal a Castellnou, mentre els fruiters es deixaven per les terres de propietat. Per altra part, el fet indica també que per a moltes d'aquestes explotacions la terra en contracte és més aviat un complement dins un volum productiu realitzat bàsicament en terres pròpies.

Caldria precisar també que tot i que el contracte a mitges comunament utilitzat sigui el més dur per al conreador (repartiment a mitges de les despeses directes i dels beneficis entre amo i conreador), cada cop és menys important i, de fet, el nom s'empra sovint per a designar uns vincles d'aparceria menys constrenyadors per al parcer. Les friccions derivades d'aquestos contractes, molts d'ells estipulats verbalment, estan força en relació amb la voluntat de l'amo- propietari de controlar la feina del parcer i de millorar els marges de les seves finques.

Pel que fa a aquest grup específic dels amos- propietaris les poques dades existents apunten cap a una coherència social pràcticament nul·la. En el cas de Castellnou de Seana hom en trobava 15 residents en el poble; 5 d'ells eren gent d'ofici (xofer, ferrer, administratiu, vigilant, botiguer) i la resta eren vells que havien acabat llur etapa productiva i s'havien quedat sols a la llar familiar. Una indicació més precisa es troba entre els 19 casos de votants a Cambres Agràries que donen la terra en contracte (només 2 n'hi donen una part): endemés de 9 vells petits propietaris i 2 persones amb ocupació no agrària, s'hi troben 8 grans propietaris amb una quantitat de terra superior a 50 Hes; 5 d'aquests terratinents viuen lluny del poble. D'aquest ventall, només els grans propietaris representen la figura històrica del "senyor" rendista (o gairebé) amb un gran poder econòmic i social, que ve donat per les seves possessions; però alhora també un poder ja molt disminuït en els darrers decennis pel seu absentisme i les relativament escasses rendes de les pròpies finques.

L'actuació com a grup específic d'aquestos "senyors" és inexistent, probablement molt condicionada per la seva llunyania i la seva dispersió física, fet que incideix també en una major llibertat i marge econòmic del conreador- parcer, el qual per un seguit porta molts anys en l'explotació. El fet de que alguns d'aquestos grans terratinents- rendistes és desplaçin expressament el poble per a votar a la Cambra Agrària és, certament, un senyal d'alineament social i queda clar de quin costat es troben els seus interessos. Amb tot, no mostren tampoc un "activisme" com el dels "propietaris amb jornalers".

En la seva actitud els terratinents- rendistes no responen tampoc a cap reivindicació puntual de llurs conreadors ni actuen com a grup; en els darrers decennis els interessos oposats dels amos- propietaris davant dels parcers i arrendataris no han donat al Pla d'Urgell cap tipus d'enfrontament. El fet que a la comarca els propietaris no tinguin gaires conreadors- mitgers, ni propietaris a mitges molt grans, no deu haver estat aliè tampoc al fet que no s'hi hagin donat conflictes com els propers dels Canonges i Beneficiats de Lleida entorn a les terres de Melons (Cogul) i Montagut (Alcarràs). I també s'ha d'assenyalar el fet que un aparcer o arrendatari pot ser més fort econòmicament i social-

ment, que el seu senyor gran propietari, circumstància que ja es desprèn dels quadres 1 i 2 anteriors.

Altrament, en els darrers decennis el conjunt d'accions protagonitzades per arrendataris o parcers en diversos indrets de Catalunya, amb un centre destacat al Penedès, han estat exclusivament de defensa enfront dels desnonaments, sense haver estat acompanyat de moviments de solidaritat prou sòlids. En la segona tractorada una de les reivindicacions és referia també als desnonaments, però ocupava una plaça marginal i no fou objecte seriós de negociació. L'accés a la propietat del parcer i l'arrendatari defensat per la Unió de pagesos no ha estat reivindicat per cap acció específica i contundent, tot i ésser definides i proposades les línies d'una nova legislació en la matèria, a través d'una "Llei de Contractes de Conreu".

Tot plegat, les dades ens indiquen, doncs, la presència de dos móns relativament desdibuixats; d'una banda, entre els amos-propietaris tot just caldria diferenciar la figura més característica de senyor rendista que viu força allunyat del camp, però que quan toquen a sometent està disposat a jugar els interessos que hi conserva, i per una altra banda apareixen uns parcers o arrendataris que no arriben a manifestar clarament com a grup la seva especificitat jurídica i econòmica i s'assimilen molt bé al comportament del conjunt d'unitats d'explotació.

La vigència de l'unitarisme agrari; tots pagesos

Un cop vista la poca incidència contemporània de la conflictivitat entorn a la propietat dels mitjans de producció i, en particular, de la terra, cal girar l'atenció cap a un univers social relativament indiferenciat. És l'univers de l'anomenada unitat d'explotació agrària familiar que és la unitat econòmica propietària dels mitjans productius i que basa la seva organització i estratègia en el treball familiar i la satisfacció de les necessitats de la família, a banda d'altres particularitats.

Tot i que en alguns moments el terme ha estat estigmatitzat des del món urbà, sembla que el concepte de pagès resisteix el pas del temps i ha redreçat, fins i tot, el seu prestigi en els darrers anys. El terme sembla ha estat molt ben recollit i reivindicat per la Unió de "Pagesos" en el sentit de "tots aquells que treballen la terra". Amb aquest concepte, no solament s'ha reivindicat la dignitat d'un ofici, sinó una posició social que és la que més interessa des del punt de vista de l'anàlisi, la d'una definició de grup única i que no se sustenta en privilegis socials. Es podria afegir una altra definició també prou important i és la de que els pagesos constituïrien l'element distintiu i predominant, almenys ideològicament, de les zones rurals; però aquesta ja s'escapa una mica del tema objecte de l'article.

La unitat d'interessos econòmics i socials que es configuren al voltant de l'explotació familiar ha estat força argumentada per l'escola substantivista russa i els seus seguidors més actuals. De les enquestes de les explotacions agràries de

Castellnou de Seana de mitjan dels 1970 i de les enquestes contemporànies d'altres municipis de les terres de Ponent se'n desprèn la vigència contemporània d'alguns dels seus enunciats ¹⁰. Així, per exemple, del quadre 3 adjunt es dedueix que el nombre de components-consumidors de la unitat d'explotació familiar és determinant en el volum de l'activitat productiva, molt més del que ho és la superfície conreada.

Quadre 3
L'activitat productiva de l'explotació agrària segons
els seus components, Castellnou

Components de l'explotació	2	3	4	5	6	7
Nombre d'explotacions	20	33	39	33	12	7
Mitjana d'Hes. Conreades	5	6,9	7,3	7,6	4,8	12,3
Només viuen del cereal (%)	35	30,8	5,2	3,1	-	28,5
Només viuen de fruita-ramad.(%)	25	24,2	28,2	24,2	-	-
Tenen ingressos de " (%)	30	36,3	51,3	66,6	50	28,6
Tenen ingressos no agraris (%)	40	45	66,6	72,7	100	71,5

Es tracta en el nostre exemple d'un volum d'activitat que no té sentit sense la inclusió dels ingressos aliens a l'activitat agrària; però no per això perd sentit la lògica que al fons guia el que es pot definir com a estratègia productiva familiar. Efectivament, el producte brut de l'explotació familiar o, millor, la seva renda, està determinat pel desenvolupament biològic de la família, que és qui determina el nombre de components. Per les característiques d'aquest procés en les diferències de magnitud de les explotacions familiars no es pot veure, doncs, una desigualtat d'origen socio-econòmic entre explotacions familiars fonamentada en algun tipus de constrenyiment social o jurídic. És també impensable que en aquest context sorgeixi qualsevol tipus de conflicte entorn a les desigualtats existents entre els volums productius o en els mitjans de producció de les unitats agràries.

Es important assenyalar que el treball i conseqüent ingrés econòmic, realitzat fora de la unitat d'explotació agrària no representa en principi més que una pos-

10. El quadre de Castellnou és consignat com a exemple de la plana d'Urgell; altres casos són fins i tot d'un significat més nítid. Altres estudis inèdits que he fet corresponen a enquestes fetes en els anys 1980 a Arbeca, Almacelles i Balaguer, pobles tots ells propers al Pla d'Urgell. En l'estudi sobre "L'Economia del Segrià" (Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1980, pàg.126) presentàvem una classificació segons el producte brut de les explotacions d'Alfés i Sonadell que confirma també la nostra conclusió.

sibilitat d'ampliar el volum productiu com ho són: ampliar la superfície disponible, millorar els rendiments o els canvis cap a conreus o bestiar més rentables. Cada una de les activitats extraagràries, que en el que s'ha vingut anomenant agricultura tradicional eren quasi inherents a les estructures agràries familiars, ha estat subjecta en els darrers anys a canvis importants que han afaïçonat l'estratègia familiar, però sense arribar a destruir la lògica abans definida. Així, el treball fora de la unitat d'explotació dels anys 1970 ve a ser equivalent a la flexibilitat d'àmbits de treball de les ajudes familiars i a l'artesania tan abundants fa uns decennis al si de les unitats d'explotació.

En definitiva, la lògica de la unitat pagesa dels anys 1970 no correspon pas amb tots els pressupòsits atribuïts a les societats pageses tradicionals. La substitució de la producció per l'autoconsum per la comercialització dels productes i una progressiva monetarització d'aquests, deixava el pagès a mercè del mercat capitalista, tot i no canviar la seva pauta conductual familiar. Posteriorment, la internacionalització dels mercats ha anat convertint els "pagesos" dels països occidentals en una mena de pidolaires pendents del proteccionisme i les subvencions públiques. Encara més, la difusió dels models de vida urbano-industrials fa que la capacitat de sacrifici de la mà d'obra familiar agrària decaigui i s'acceleri l'abandonament del camp.

No es pot negar, en tot cas, que la internacionalització, la monetarització i els canvis tecnològics i organitzatius de les activitats "no agràries" de l'explotació familiar, contribueixen a alterar la seva lògica i tenen un efecte erosiu en el manteniment d'aquesta. Així, per exemple i tornant a les manifestacions socials que estudiem, la poca participació d'explotacions petites (de superfície escassa) tant a les tractorades com a les eleccions a Cambres Agràries, trobaria un bon argument en el predomini d'interessos extra-agraris a les petites explotacions (quadres 4 i 5). Caldrà revenir-hi més endavant.

Quadre 4.
Característiques productives de les unitats d'explotació que van participar en la 2a tractorada segons grups d'amplària

Sup. dels grups en Hes.	-5	5-10	10-20	20-50	+50	TOTAL
Nombre d'explotacions	22	92	89	41	10	254
Mitja d'Hes. Per explotació	2,6	7,6	16	27,5	57,1	15,3
% amb hortofruticultura	54	39	31	17	30	33,6
% amb porcí	23	39	34	41	-	34,6
% amb altre bestiar	18	20	21	12	-	18
% participació activa	27	35	30	36	10	34
% afiliació a Unió de Pagesos	59	60	93	78	30	80,5

Quadre 5.
Característiques productives de les unitats d'explotació
que van a votar a cambres agràries

Sup. dels grups en Ha.	0,1-1	1-5	5-10	10-20	20-50	+50
Nombre de terratinents	12	46	31	51	37	13
Ha. per terratinent 0,2	3	7,3	16,2	32	208	
% amb hortofructicultura	8	4	16	4	27	15
% amb porcí 16 22	16	45	32	7		
% amb altre bestiar 25	32	19	21	19	38	
% de participació activa.	-	23	25	45	48	69

Sigui com sigui, allò que mostra la participació social a les manifestacions dels anys 1970 és el paper destacat de les explotacions agràries que millor representen les explotacions de la comarca, les explotacions mitjanes de 5 a 20 hectàrees. Tot remarcant el valor d'aquesta observació, en els quadres 4 i 5 es pot constatar també com la participació no varia gaire segons sigui l'orientació productiva de les explotacions¹¹. Tot i que la situació crítica dels mercats divergia segons els sectors, les característiques dels protagonistes de les manifestacions estudiades i singularment, d'aquells qui dugueren el tractor a la carretera es mouen dintre les característiques generals de les explotacions agràries de la comarca, i el mateix es pot dir dels "activistes" que s'identifiquen més amb el moviment social (quadre 6)¹².

Quadre 6
Característiques productives dels "activistes" en relació amb
el conjunt de participants de cada manifestació

	1a Tractorada		2a Tractorada		Votació cambres	
	(A)	(B)	(A)	(B)	(A)	(B)
Només fan cereal	34	18	34	26,4	-	-
Hortofructicultura	48	38	28	27,6	59	20
Porcí	47	42	45	46	34	26
Pollastre	40	7	21	6	34	23
Altres bestiar	90	16	29	8		
Total	44%	100	34%	100%	34%	100

(A). Percentatge dels activistes sobre el conjunt dels que surten en cada dedicació productiva.
(B). Percentatge dels activistes de cada dedicació sobre el total d'actius

11. L'alt valor que adquireix la producció hortofructícol·la entre els participants a la 2ª tractorada s'explica en gran part pel fet de tractar-se de les explotacions que més disposen de tractor (aquest tipus de produccions són les que més requereixen un tractor).

12. Dels percentatges mitjos se n'escapen significativament els qui tenien un "altre bestiar" (vaques - vedells), sector que en aquells moments estava passant per una conjuntura desfavorable al igual que el porcí; però amb tot aquesta no era comparable amb la gran crisi que estava passant el poll, on les xifres d'activisme es mantenen baixes. Quan a la fruita, és lògica la reacció de l'hivern de 1977, després de la catàstròfica collita de l'any anterior. Amb tot, els percentatges no tenen una significació categòrica, tant per les mateixes xifres com per les magnituds econòmiques de la unitat d'explotació que hi concorren.

L'especialització productiva no té, en definitiva, una incidència rellevant en els fets analitzats. Per bé que les explotacions agràries urgellenques mantenien en l'època d'estudi una diversificació de productes difícil de trobar en altres indrets de Catalunya, no és menys cert que en els anys 1960 i 1970 experimentaren un procés d'especialització notori: una quarta part en fructicultura i ramaderia, i prop d'una altra quarta part en conreus herbacis. El que es desprèn dels conflictes analitzats és que si les opcions i el comportament social d'agricultures productivament diferents no presenta una distinció, és en gran part perquè l'especialització productiva experimentada al camp no altera de manera substantiva els elements que en constitueixen la seva lògica interna.

En aquest punt ja no es pot ignorar l'altre aspecte que conforma aquesta unitat fonamental de les unitats d'explotació agrària: les relacions amb els altres sectors econòmics. Sense estendre'ns en el tema, aquestes relacions es centren en les rendes que la indústria i el comerç extrauen de l'agricultura, reglamentades i assegurades per l'Estat, i acompanyades d'un context institucional i ideològic que tendeix a minimitzar el protagonisme de l'explotació agrària. Si algun argument econòmic i social unitari tenen les unitats d'explotació és aquest, la seva oposició a la indústria i el comerç, matisada per una forta intervenció pública en el sector. Què és sinó allò que s'està posant en qüestió quan la gent es llança a les carreteres per a demanar uns preus millors? És el fet que ens explica que en la tractorada de 1977, quan encara no s'havien definit les postures polític-sindicals, acudissin en massa a la carretera i les assemblees des del masover o pagès més pobre fins al més hisendat de la plana d'Urgell. La reivindicació dels preus feta sobre el conjunt dels productes facilità sens dubte la participació de les explotacions agràries de la plana, que hauria estat ben difícil de tractar-se de la reivindicació d'un producte determinat.

Pagesos o empresaris agraris?

Més en detall, els quadres 4 i 5 permeten veure uns comportaments divergents entre explotacions agràries d'una gran importància. Del conjunt destaca sensiblement el grup d'explotacions d'amplària més gran, que té una presència relativa molt més important entre els votants a Cambres Agràries, representants de la posició conservadora, que entre els participants a les tractorades, que serien els representants de la posició que es podria dir "progressista". El decantament cap a l'"activisme" conservador d'aquest grup de grans explotacions votants a Cambres Agràries no ofereix cap dubte. Hom nota també com la mitja d'hectàrees d'aquests "activistes" es força superior entre els votants a Cambres que entre el mateix grup d'explotacions grans que també participaren a les tractorades. I encara s'hauria d'afegir una curiosa diferència entre les explotacions grans que participen en l'un o l'altre esdeveniment (quadres 4 i 5), la intensificació pro-

ductiva és més remarcable del costat de les votants a Cambres, de manera que el conservadorisme social lligaria aquí amb el dinamisme econòmic.

Naturalment, el valor afegit o la renda de les explotacions varia molt d'unes produccions a unes altres, de manera que la superfície de conreu resulta un indicador parcial de la magnitud de les explotacions. Però si algun llindar s'hagués de posar entre la petita- mitjana explotació i la gran seria el de les 40 hectàrees de superfície conreada (certament no es tracta de "grans explotacions" en el sentit que s'aplica en altres àrees i circumstàncies). La intervenció en les manifestacions socials analitzades mostra que el grup que no arriba a les 50 hectàrees reproduceix unes característiques similars al de 50 i més, per bé que d'una manera menys accentuada.

La gran empresa que anem dibuixant concorda pràcticament amb les unitats que disposen de jornalers, coincidència lògica si tenim en compte el gran esforç productiu que s'aparella al manteniment d'una mà d'obra cada cop més cara. Paradoxalment sembla que ens trobem molt prop del que en la teoria clàssica s'ha entès com a gran explotació: una "gran explotació" que en front de la "petita" es troba en la primera línia del desenvolupament capitalista al camp, que aprofita millor els elements de producció, amb accés fàcil als crèdits i unes posicions francament favorables en les relacions de mercat ¹³.

Els avantatges de la gran explotació resulten, però, fortament contrarestats per la lògica econòmica que regeix la gran massa d'agricultors. Si la gran explotació s'aprofita d'un major protagonisme en el mercat, en el moment dels grans canvis dels anys 1970 i 1980 no es troba gaire més ben situada que la petita front a l'erosió constant de les rendes agràries i testimoni en són les grans explotacions desaparegudes. La gran explotació es veu abocada a seguir uns criteris d'estricta rendibilitat en les seves inversions si vol subsistir, mentre la petita o mitjana explotació pot passar-se'n, mitjançant, bàsicament, la retribució deficient de la pròpia mà d'obra.

S'esdevé endemés, que l'ampliació de la base productiva o actius de l'explotació no és gaire rentable en termes capitalistes. Així, per exemple, entre 1970-77 el preu d'1 hectàrea experimentava una puja del 13,5% anual; pel 1977 es constatava que tota la renda de 12 anys del cereal més rentable no era prou per a cobrir el valor de compra de la terra. Altrament, mentre l'ampliació de la terra conreada representa per a la petita explotació una oportunitat de millora d'ús i eficiència de l'equip tècnic que contrapesa la manca de rendibilitat de la inversió, a la gran pot no ser-ho tant. La construcció d'una granja oferia perspectives no gaire millors: costos i marges presentaven també una tendència a creuar-se, sobretot per la reducció dels darrers.

13. Aquesta diferenciació desenvolupada per Kautsky tindria encara un interès per l'època. K. Kautsky "La cuestión agrària", Edi. Laia, 1974, Barcelona, pàgs. 101-126.

La sortida de la gran explotació davant la disminució de les rendes s'ha orientat, també, cap a activitats afins més rentables, en els sectors de transformació i comercialització. I al respecte, resulta també ben significativa la vinculació freqüent dels grans terratinents votants a Cambres amb activitats de transformació i, més escadusserament, de simple comercialització, dins el sector agrari. Aquestes activitats comporten estadísticament una quota important d'activisme: el 65% dels votants qui s'hi dediquen són "activistes". En el context que ens trobem sembla evident una coincidència d'interessos entre la gran explotació i l'empresa agroindustrial. Aquesta coincidència s'inscriu tant en uns vincles directes o superposició de rols, com en la facilitat de les explotacions més grans per a fer-se amb tasques pròpies de la transformació o distribució. En aquest sentit apunta també la particularitat hortofruccícola que destaca entre els activistes de les Cambres Agràries (quadre 6) i que correspon a explotacions grans (37 Ha. de mitja) amb bastantes facilitats cara a la comercialització: venda a l'engròs, lloguer de Cambres Frigorífiques,...

Tot plegat, a l'interior de les unitats d'explotació es dibuixa un comportament econòmic contrastat, que coincideix alhora amb una actitud clarament diferenciada davant dels conflictes agraris que s'analitzen. Fins a quin punt aquest divisió fonamenta algun tipus de confrontació social agrària que podria ser determinant en la societat que s'analitza?

Certament, es pot contraposar a la gran explotació les explotacions petites i mitjanes com a explotacions més pròpiament "familiars", aquelles que més compleixen la lògica interna que es definia en l'apartat anterior. Front a la "gran explotació", les explotacions familiars vindrien a representar també els "pagesos" per excel·lència. Els grans "explotants" són qualificats molt rarament de pagesos; potser seran qualificats així quan el cap de l'explotació realitza treball físic en ella, però sovint són explotacions basades en el treball de la mà d'obra forana (assalariada) i aquest element introdueix un punt de diferenciació interessant ¹⁴.

Quan una explotació deixa de ser mitjana i passa a ser gran?. Una bona aproximació consistiria en establir els límits on permet arribar el treball disponible per una família. En aquest sentit, en el quadre 7 es recullen els resultats segons les produccions dominants a la plana d'Urgell i per dos casos familiars freqüents.

14. Els pagesos de Lleida continuen considerant-se majoritàriament com a treballadors. A. Camilleri i altres (1977), pàgs. 112-113.

Quadre 7.
Unitats de cada producte laborables per una família ¹⁵

	Una persona fixa i tres eventuals		Dos persones fixes i tres eventuals	
	1970	1977	1970	1977
Blat (Ha.)	27	39	54	78
Panís ”	6	14,1	12	28
Alfals ”	1,8	3,2	3,6	6,4
Ceba ”	0,6	0,8	0,8	1
Poma ”	1,6	2	2	2,5
Pera ”	1,2	1,6	1,5	2
Porcí engreix (caps)	263	359	526	718
Pollastre ”	11500	25000	23000	50000

Font: elaboració pròpia.

El pagès es diferenciaria per l'adhesió al “treball” que vindria confirmada per algunes enquestes i per les mostres d'aproximació dels pagesos als jornalers, com la que es dona, per exemple, inicialment dins la Unió de Pagesos, que acull els jornalers en el seu sí. Però, aquesta aproximació a l'hora de la veritat es manifesta més voluntarista que real i no s'ha blasmat en cap acció conjunta ¹⁶. En definitiva, ni els aspectes del que sovint s'anomena “proletarització de la pagesia” canvien radicalment la lògica de l'explotació familiar que hem definit, ni existeix, doncs, “l'alineació del treball” com a punt de conflicte amb l'empresa agroindustrial, ni amb la “gran explotació” que en algun moment s'hi identifica.

També cal assenyalar que mentre les explotacions petites i mitjanes es decantaven per les cooperatives, les grans es decantaven pels Grups Sindicals i Agrupacions de Productors (avui SATs). Avui encara, amb més de cent anys d'història, les cooperatives apareixen com l'únic mitjà d'autodefensa econòmica de la pagesia en plena societat agroindustrial. Però, el cooperativisme tampoc ha generat una organització dels mercats diferent, ni ha acabat estimulants algun tipus

15. En les produccions més intensives les variacions entorn a la mitjana són més grans. Quant a la fruita, una família pot dur el triple de terra si recorre a mà d'obra temporera per la collita i la poda.

16. Cal apuntar el fet de que en moments històrics determinants poden adquirir certa vigència aquestes relacions socials. Exemple: la II república i posterior revolució a les comarques de Lleida o el cas de la Corrèse descrit per Philippe Gratton (1972). En realitat en el “any” de les tractorades encara es viu en el context d'una reflexió i acció de determinades “esquerres” que volen identificar el petits i mitjans pagesos amb els interessos del proletariat i el llibre de Bernat Lambert (1970) *les paysans dans la lutte de classes n'és* tot un referent. En aquell mateix moment, però, estava en ple apogeu a França la lluita per salvar *lo Larzac* en la qual ja es començava a covar el posterior *Le monde n'est pas une marchandise* de José Bové i François Dufour (2000), traduït per Pagès editors (2000).

d'instint col·lectiu. Amb els anys, per competir amb l'empresa privada les cooperatives han de fer importants concessions orgàniques i és ben significatiu, també, que les "cooperatives de producció" hagin estat pràcticament inexistentes tant a la comarca com a Catalunya.

La "gran explotació" defuig els aspectes igualitaristes de la cooperativa i es troba millor en aquestes societats, que li permeten beneficiar-se de la protecció de l'Estat en termes d'ajuts i alhora beneficiar-se com a "capitalista-comprador" dels pagesos que acudeixen a la seva societat. Si aquesta és una mostra clara dels interessos confrontats existents entre la "gran explotació" i la pagesia (i així ho han constatat representants del món cooperatiu), també és cert que el fet no ha estat el focus de cap conflicte, ni ha estat gaire denunciat a nivell sindical.

La "pagesia" s'allunya de la gran explotació en la posició d'una major confrontació amb la indústria transformadora, la anomenada en algun moment: "lluita contra els monopolis". Hom recensa a nivell de Catalunya algunes respostes pageses a la conducta abusiva d'algunes empreses industrials o comercials i el mateix programa sindical de la Unió de Pagesos feia en els anys inicials una crítica detallada dels "monopolis". Però, ultra el dubte de si el "cooperativisme" constitueix una alternativa entusiasmadora front als "monopolis" (és l'única que implícitament es dona), una confusió important s'origina entorn a la mateixa definició de "monopoli". Mentre alguns han parlat de "monopolis" en el sentit econòmic del terme referint-se a determinat tipus d'empreses, alguns altres identificaven com a "monopolis" els sectors comercial i industrial en general. Si en el primer cas, la mateixa "gran explotació" pot compartir interessos i idees contràries a les grans indústries agràries, en el segon cas, les coses són ben diferents. Les argumentacions "antimonopolistes", però, no acabaren de desembocar en accions específiques i han anat emmudint amb el temps.

Tot plegat, l'univers particular de les explotacions pageses i llurs propostes econòmicosocials representen un tel poc gruixut al costat de les de la gran explotació. La raó teòrica apareix com a bastant contundent; una distribució desigual de mitjans de producció que simplement respon a exigències del volum productiu de l'explotació no pot constituir cap punt seriós de fricció i, en definitiva, els dos tipus d'explotacions petites i grans fonamenten la seva existència i producció en un mateix quadre jurídic. I en conjunt, les particularitats pageses no arriben a manifestar-se socialment amb unes proposicions específiques i contundents; si la gran massa de "pagesos" es troba al costat de la Unió de Pagesos a través de les dues tractorades, també és veritat que les reivindicacions que les motiven podien ésser acceptades per la gran explotació i no hi manquen representant d'aquestes, com tampoc manca pagesos entre els votants a Cambres Agràries i entre els sectors sindicals més conservadors.

Al costat del poc més de centenar de "grans explotacions" la plana d'Urgell presenta una majoria aclaparant d'unitats d'explotació petites i mitjanes, i aquesta situació, que és comuna a les comarques catalanes, tampoc afavoreix la con-

frontació ¹⁷. Aquesta es traduiria, al final, en la discrepància de les propostes sobre quin ha de ser el futur del sector agrari i dels seus protagonistes substancialment únics, les explotacions agràries.

En el fons de la confrontació es podria veure, finalment l'oposició entre la reivindicació de la figura del pagès per part del sindicalisme "progressista" esdevingut majoritari al camp, i la de l'"empresari agrari" dels sindicats més conservadors, més influïts per la gran explotació. Amb aquest concepte aquests grups tendeixen precisament a eliminar tot conflicte de fons entre la pagesia i les empreses agro-industrials (la gran explotació compresa) a força de negar el caràcter particular de l'economia pagesa i pregonar la "modernització" i natura "empresarial" de la unitat d'explotació familiar. I en això coincidien plenament amb el llenguatge tècnic del sector i amb la mateixa Administració, sobretot en els anys del desenrotllisme i de la transició, en els quals es prefereix el concepte d'"empresaris agraris", terme que remarca la capacitat d'iniciativa econòmica i defineix també un personatge sense diferències fonamentals amb d'altres sectors de producció (els sindicats més conservadors participen o participaran en organitzacions patronals).

Tot i que, sovint, els termes pagès i empresaris agraris s'emprin amb significats variables i alguns cops coincidents, han vingut a representar dues aproximacions socials diferents i en alguns aspectes contraposades sobre un mateix tema: la posició social de la unitat d'explotació agrària i els seus membres. Tant la Unió de Pagesos com els sindicats "conservadors" es defineixen en llurs programes com els representats de gairebé la totalitat dels qui es pot qualificar com a unitats d'explotació agrària. No falten fonaments econòmics i socials que ho justifiquin, i tampoc era qüestió, almenys en els anys 1970, de posar-se de part del grup tan reduït de la gran explotació.

Pagesos petits o pobres i pagesos mitjans

Mentre en general es parla únicament de petita i gran explotació, a la plana d'Urgell dins el sac de la petita explotació s'establia correntment la diferència entre pagesos petits i pagesos mitjans. La introducció del terme "pagès mitjà" no és cap incorporació gratuïta: bé que la definició popular no sigui gaire precisa, el terme permet aclarir un procés de diferenciació social que en els anys de referència es manifestava d'una gran importància.

L'objectiu del pagès ha estat històricament d'aconseguir satisfer el seu consum familiar i de refer el capital avançat (essencialment l'equip productiu) mitjançant la renda (bruta) obtinguda. Situat en un procés en que aquesta es redueix pro-

17. La presència de la gran explotació a la plana d'Urgell és força reduïda i estrictament localitzada. Tindriem, per exemple, 56 explotacions de més de 50 Hectàrees, de les quals 19 en tenen més de 100 i 3 més de 200 (1972).

gressivament, el pagès ha de millorar i ampliar el seu capital fix (terra, instal·lacions) si vol continuar satisfent els seus objectius. El pagès ha jugat amb la reducció o manteniment del seu estàndard social a l'hora de decidir-se per invertir en l'explotació o per augmentar el nivell de consum familiar (i pagar l'educació dels fills, entre d'altres).

L'important aquí, en tot cas, no és tant veure com el pagès ha anat combinant des de fa temps aquestos elements, com el resultat que en el moment de l'observació se'n constata. I el procés, que no es pot donar per clausurat, aboca, per un costat, a pagesos que han reeixit i aconseguen mantenir un nivell de reproducció acceptable i per un altre, a aquelles explotacions en que el capital fix no ha estat progressivament augmentat i l'explotació ha acabat perdent també el tren d'una renda almenys estable en valors constants.. El quadre 8 ve a ser un indicador dels marges de rendibilitat en els quals es movia l'explotació agrària, i al mateix temps representa una certa avaluació del decreixement de les rendes de que venim parlant.

Quadre 8.
Superfície agrícola o caps de bestiar que proporcionaven una renda neta igual al consum mitjà per persona ¹⁸

	1970	1977
Blat (Ha.)	2,6	3,3
Panís (Blat de Moro) "	1,5	2,2
Alfals "	4	5,1
Ceba "	0,23	0,4
Poma "	0,23	0,31
Pera "	0,28	0,27
Préssec "	0,34	0,28
Porcí engreix (caps)	27	59
Porcí cria (verres)	8	8
Porcí cicle tancat "	2,5	4
Pollastre (caps)	1500	4061

Font: elaboració pròpia.

El quadre pot ser un bon punt de partida per a establir els límits (sempre indicatius) de la petita explotació, que correspondrien al sostre en que es recupera

18. L'avaluació ha estat feta ponderant els preus de tres anys (el que s'esmenta i els contigus) i referint-se a les despeses de consum dels municipis petits de Lleida província.

el capital avançat, però no es fan ampliacions en capital fix i es manté un nivell de consum igual o per davall de la mitja de l'àrea estudiada. L'explotació mitjana correspondria a les unitats que recuperen i augmenten el capital fix a través de la seva producció i que es situen fàcilment entorn o per damunt dels estàndards mitjans de consum.

Si es compara la superfície necessària per a portar un consum mitjà (quadre 8) amb l'amplària que pot conrear la família (quadre 7) hom es dona compte ràpidament del nivell important d'ingressos que poden assolir aquestos pagesos mitjans. Si endemés remarquem el fet de que les unitats d'explotació entre 10 i 50 Ha. són les úniques que creixen en nombre al Pla d'Urgell entre els censos de 1962 i 1972 (tot sembla indicar que aquest augment segueix), podem qualificar als pagesos mitjans com el grup més esperonat pel decreixement de rendes i el que es va apropiant de les terres alliberades tant per les petites explotacions desaparegudes com per les grans explotacions tradicionals en crisi. El procés es fa en una carrera de fons per mantenir la rendibilitat, per a sobreviure enmig de la constant pèrdua relativa d'aquesta. Per a l'explotació mitjana és una trajectòria forçosament isolada en el "mercat", que arriba a trobar una bona sintonia amb les propostes sobre l' "empresa agrària" i l' "agricultor-ramader professional", que són fetes per l'Estat i els interessos agroalimentaris, amb les grans explotacions al costat. El pagès petit queda enrera com el cadàver necessari, com l'evidència de que uns altres han tirat endavant; no és estrany que els petits pagesos no presentin una actitud decidida en els conflictes que analitzem.

Entre aquells que participen a la 2ª tractorada (quadre 4), destaca el poc nombre d'explotacions de menys de 5 hectàrees. Fins a cert punt això tindria certa lògica perquè moltes d'aquestes petites explotacions no tenien cap tractor per dur a la carretera; però allò que no té volta de full és l'absència de "militants" o "capdavanters" entre aquestes petites explotacions. I la mateixa baixa participació es repetia entre els qui votaren les Cambres Agràries (quadre 5).

Ens trobem davant d'un cert fenomen de marginació? Les explotacions petites, que constitueixen una gran part de les explotacions agràries (gairebé el 50% segons el Cens Agrari tenen menys de 5 Ha.) apareixen certament força alienes al moviment social, i aquest estranyament ve precedit d'una pèrdua de paper econòmic en les activitats agràries. La mateixa manca de tractor, que resulta un inconvenient evident cara a l'adhesió al moviment vaguístic, va lligada a unes unitats d'explotació que "han perdut el tren".

En relació a la disponibilitat de tractor, cal notar que a la plana d'Urgell cada tractor treballava unes 677 hores anuals (mitjana), quan un ús normal eficient seria de 2000 hores. Un element de producció com el tractor era però necessari per a les unitats d'explotació, perquè les feines decisives per a la rendibilitat dels conreus es fan amb el tractor i en el cereal gairebé totes les feines necessiten de tractor. Per altra part, els qui han de recórrer al lloguer de maquinària veuen sensiblement augmentades les seves despeses. Finalment, hom pot veure com les

enquestes mostraven repetidament una gran coincidència entre la disposició de tractor i l'existència de successió dins de l'explotació. Les amplàries inferiors eren, naturalment, les més afectades per aquesta manca de continuïtat (quadre 9).

Quadre 9.
Percentatge d'unitats d'explotació disposant de tractor en cada grup

Hectàrees conreades	0-2	2-5	5-10	10-20	20
Castellnou	10	36	78	100	100
Miralcamp	29	74	87,5	100	100

Font: dades del S.E.A., 1973.

Pagesos a estones

Una manera de qualificar els pagesos petits seria la de "pagesos marginals", en quant constitueixen explotacions que queden apartades del procés d'autoreproducció. Entre aquestes unitats d'explotació es troben explotacions envellides biològicament i d'altres satisfetes amb un nivell de vida auster; però més sovint es troben famílies que tenen ingressos d'activitats no-agràries i exerceixen l'activitat agrària com una activitat complementària o, simplement, no viuen absolutament condicionats pels seus resultats.

La petita explotació esdevé en essència una unitat on l'agricultura forneix només una part dels ingressos, i a vegades la més petita. L'exemple de Castellnou de Seana, bé que no ens aclareix alguns detalls, ens ajuda a descobrir la magnitud del fenomen (quadre 10).

Quadre 10.
Els ingressos exteriors en les explotacions de Castellnou.
Percentatge sobre cada grup

Superfície conreada en Ha.	01,-1	1-5	5-10	10-20	20	TOTAL
El cap té altres ingressos	89	70	22	16	-	39,5
a) negoci propi	44	38	16	8	-	21,5
b) assalariat fixe	33	23	2	4	-	11,8
c) assalariat eventual	11	9	4	4	-	6,2
De la dona	44	32	32	35	17	32,16
D'altres familiars (fills)	11	15	6	8	-	9,7
Total d'explotacions	100	100	100	100	100	100

Font: elaboració pròpia sobre dades del S.E.A., 1973.

Des d'aquell que com a explotació agrària només te un hort o quatre bèsties fins aquell que fora de l'explotació agrària només es treu algun jornal eventual, es presenten una diversitat de situacions entre les que la vinculació al camp desapareix. La percepció popular és bastant explícita sobre aquest moment: a l'arribar a aquells que tenen una dedicació principal a un altre ofici ja no es parla de pagesos, sinó simplement d'obriers, botiguers,... que "fan de pagesos a estones". Estadísticament, la definició d' "agricultura a temps parcial" que fan els Censos Agraris recull força bé el fenomen: el cap de l'explotació dedica més de la meitat del temps de treball a activitats fora d'aquesta. Una tercera part de les explotacions de la plana d'Urgell es trobaven en aquesta situació segons el Cens Agrari de 1972.

Per a aquestos "pagesos a estones" els interessos socials predominants són els que corresponen a l'activitat principal: botiguer, obrer industrial, artesanat,... La seva presència en les reivindicacions agràries es manté en un segon pla, mentre que en les eleccions a Cambres Agràries la seva participació es troba en un percentatge semblant a la seva presència general. En aquest darrer cas cal tenir en compte que els subjectes de les eleccions no eren pròpiament els conreadors o treballadors del camp, sinó més aviat els propietaris o terratinents, una situació que no és ben bé la mateixa.

Quadre 11.
Terratinents votants a cambres amb ingressos exteriors.
Percentatge sobre cada grup

Propietat en Ha.	0,1-1	1-5	5-10	10-20	20-50	50
Amb un negoci propi	8	13	22	6	24	46
Assalariat	58	50	19	8	5	-
Total terratinents	100	100	100	100	100	100

Seguint el quadre 11 es comprova un altre fet singular relacionat amb els ingressos exteriors a l'explotació agrària i és la forta presència dels petits terratinents assalariats entre els votants a Cambres Agràries. I resulta ben significatiu, també, que no es trobi gairebé cap assalariat entre els "capdavanter" d'aquestes eleccions. Això ens suggereix que les relacions de clientelisme jugaven un paper dominant a l'hora de decidir els qui voten a Cambres Agràries. Hi ha, evidentment, circumstàncies que esborren les respostes lògiques de grup social.

En canvi, sí tenen una presència important entre els capdavanter de les eleccions a Cambres uns altres personatges amb ingressos exteriors significatius, els qui tenen un negoci propi. Si tenim en compte que els "capdavanter" són el 34% de votants, entre els qui tenen un negoci propi el percentatge es situa en el 43%, i puja al 65% quan es tracta d'una activitat relacionada amb l'agricultura (transformació i comercialització de productes agraris).

Tenim, doncs, que alguns caps d'explotació (o terratinents) a temps parcial arriben a participar en els esdeveniments que pertocquen a l'agricultura, però des d'una postura passiva i seguint les iniciatives d'algun altre grup. Però quan l'activitat principal continua tenint una relació amb l'agricultura, llavors es situen en les coordenades específiques d'aquesta (empresaris agraris, jornalers).

La importància estratègica de l'activitat agrària dins la unitat familiar encara s'hauria de matisar més si tenim en compte el treball fora de l'explotació de la dona i els fills. En el cas de Castellnou (quadre 10) si les explotacions on el cap tenia ingressos exteriors eren vora del 40%, aquelles en que treballava fora algú de la família eren el 62%. Aquí s'hauria de parlar d'un procés que afecta al conjunt d'explotacions i d'on tot just se n'exclourien les grans, és l'oportunitat de majors ingressos i de promoció social i és, al mateix temps, la independització dels components de la família.

Encara caldria puntualitzar que les produccions ramaderes desenvolupades també per tots els estrats camperols presenten un cas semblant de dispersió d'interessos i activitats de la família pagesa. Ho són en la mesura que la major part del bestiar, porcí i aus especialment, es produeixen en unes condicions econòmiques contractuals que donen al pagès molts trets de l'obrer industrial, i ho eren especialment en els anys 1970, quan les integracions es feien a canvi d'un tant fix per cap.

Sense aprofundir en els aspectes vistos en parlar de "l'unitarisme" de les explotacions agràries, cal preguntar-se aquí pel poder de cohesió i la resposta social que podria generar l'evidència o l'amenaça d'una marginalització sectorial, sigui pel fet de veure's obligat a passar a pagès a estones, sigui per trobar-se en unes condicions que aboquen a la desaparició. Totes les expectatives dels pagesos petits i les dels mitjans (potencialment petits) han d'enfrontar-se en algun moment amb aquests dos horitzons.

Possiblement, des del mateix sector agrari, només és possible una resposta o reivindicació; és la que queda definida força bé pel crit de "volem viure de la terra". Les reivindicacions fetes sobre la seguretat social, els impostos sobre el bestiar o la representació agrària que són presents en les tractorades responen a aquesta voluntat de romandre dignament "pagesos" i de reaccionar contra els elements que provoquen l'expulsió del sector. Ara bé, fins a quin punt es pot plantejar una reacció social i/o una sortida viable a aquest procés d'abandonament de la pagesia?

Tothora s'han reivindicat aspectes molt concrets o parcials, que difícilment poden fer cristal·litzar un moviment social; i tampoc les concessions obtingudes per part de l'Administració, que és l'interlocutor que se situa a l'altra banda (tot i que pugui no ser el decisiu) han estat rellevants. I quan la reivindicació apareix com a més contundent i central, com ara la millora dels preus dels productes

agraris, els interlocutors i les sortides es perden en la maranya del mercat i la distribució del valor afegit generada en el sector. Al cap i a la fi, les mobilitzacions i la cohesió social de la pagesia responen a intangibles com la recuperació d'una rellevància social o de la dignitat moral, que són components primeríssims de les tractorades, i els arguments, quan s'arriben a concretar, són prou ambigus o parcials com per no posar en dubte el procés d'industrialització i autoselecció pagesa que en el fons es vol i s'hauria de combatre.

Nota final

No es pot cloure sense precisar que la caracterització de les classes o grups socials camperols ha estat feta des de l'òptica de la confrontació dels posicionaments socials amb les relacions productives en les quals se situen els grups. Una anàlisi més detallada dels aspectes organitzacionals dels moviments pagesos, de les interferències polítiques, dels programes elaborats, dels fets institucionals ajudaria a precisar alguns elements. També, el reconeixement de les relacions camperoles tal com es donen en el marc singular del poble o comunitat rural resulta interessant per a caracteritzar els grups socials. Amb l'aclariment de tots aquests aspectes sociològics, que foren objecte d'anàlisi en la tesi que serveix de base a l'article, s'avançaria en la definició i, sobretot, la concreció de les classes o grups socials agràries.

Amb tot, podríem dir que el posicionament dels actors dels conflictes analitzats en relació a la propietat o suficiència dels mitjans de producció aporta una visió essencial per a entendre els grups socials presents en el camp i la seva dinàmica. Diríem també que es tracta més que de grups que no pas de classes, en la mesura es defineix un bloc molt majoritari de pagesos, amb autonomia sobre l'ús dels propis mitjans de producció i amb la voluntat de constituir una veu social única, per bé que amb matisos diferents. Les velles confrontacions o diferenciacions socials a l'entorn de la propietat de la terra o la presència de jornalers existeixen, però tenen un paper molt secundari i, per altra part, els actors del sector agrari tampoc tenen, ni busquen connivències amb els actors d'altres sectors econòmics, siguin obrers o empresaris.

Sí que pesen, en qualsevol cas, les petites diferències anteriors a l'hora d'establir propostes a llarg termini per al conjunt del grup majoritari. Aleshores apareixen uns pagesos o explotacions més grans que tenen tendència a identificar-se amb els interessos empresarials i/o de la indústria, mentre els bloc principal dels pagesos remarca les diferències i posa, almenys publicitàriament, el valor del treball com a identitat. Ara bé, naturalment, en la mesura que tant uns com altres han d'afrontar unes relacions productives i socials similars, difícilment la vida quotidiana pot portar a friccions notòries, ni a una divisió d'interessos que sigui el punt de partida d'una confrontació social.

Bibliografia orientativa

ALDOMÀ, Ignasi (1986). *La vaga dels tractors. Conflictes agraris a l'Urgell. 1977-1978*. Lleida: editorial Virgili i Pagès.

ALDOMÀ, Ignasi (1999). *Amb el permís de Barcelona. L'altra societat urbana*. Lleida: Pagès editors.

BARTHÉLÉMY, D. i BLANC, M. (1975). *Le procès de travail capitaliste et le développement d'une agriculture familiale*. Paris: Institut National de Recherche Agronomique.

BENELBAS, L., GARCIA, X., TUDELA, J. (1977). *Unió de Pagesos. El sindicat del camp*. Barcelona: Edi. 7x7.

BLANC, Michel. (1977). *Les paysanneires françaises*. Paris: Jean Pierre Delarge editeur.

CAMILLERI, A., NADAL, E., i altres (1977). *La explotación agraria familiar*. Madrid: Secretaría General Técnica del Ministerio de Agricultura.

CAVAILHES, Jean. (1980). *Les rapports de production dans l'agriculture*. Dijon: Institut National de la Recherche Agronomique.

CHAYANOV, A.V. (1974). *La organización de la unidad económica campesina*. Buenos Aires: Ediciones Nueva Visión.

COULOMB, P., DELORME, H., HERVIEU, B., JOLLIVET, M., LACOMBER, Ph. (1990). *Les agriculteurs et la politique*. París: Presses de la fondation nationale de science politique.

EVRARD, P., HASSAN, D., VIAU, E. (1977). "Petite agriculture et capitalisme". *Cahiers d'Economie Politique*, nº 4, pàgs. 7-83. Paris: Presses Universitaires de France.

GRATTON, Ph. (1972). *Les paysans français contre l'agrarisme*. Paris: Editions Maspero.

MARTINELLI, F. (1973) *Estructura de clase y sociedades rurales en el pensamiento de Marx-Engels*. Madrid: Edi. Vilallar.

MAYAYO, Andreu (1995). *De pagesos a ciutadans*. Barcelona: s.d.

MOYANO ESTRADA, Eduardo (1984). *Corporativismo y agricultura: asosiciones profesionales y articulación de intereses en la agricultura española*. Madrid: Secretaría General Técnica del Ministerio de Agricultura.

PEIX I MASSIP, Andreu (1999). *25 anys de la Unió de Pagesos (1974-1999)*. Lleida: Pagès editors.

PETREÑO CÁNOVAS, Andrés (1999). *Del jornalero agrícola al obrero de las factorías industriales*. Madrid: Secretaría General Técnica del Ministerio de Agricultura.